

ЛІТАРАТУРНАЯ БЕЛАРУСЬ

Выпуск №10 (74)
(кастрычнік)

www.lit-bel.org www.novychas.info

Культурна-асветніцкі праект Грамадскага аб'яднання «Саюз беларускіх пісьменнікаў» і «Новага часу»

Анонс

«НАВІНЫ»: літаратурна-грамадскія падзеі кастрычніка	с. 2.
«ЭСЭ»: духоўныя перасцеражэнні Алеся ГІБОК-ГІБКОУСКАГА	с. 3.
«ПУБЛІЦЫСТЫКА»: Марыя БАРАВІК — пра Свята беларускага пісьменства	с. 4.
«ПАЗЭІЯ»: новыя вершы Юркі ГОЛУБА	с. 5.
«ПРОЗА»: «Зоркі і атам» — запісы Міколы КАСЦЮКЕВІЧА	с. 6.
«ПАЗЭІЯ»: вершы Томаса ВЕНЦЛАВЫ і Фелікса БАТОРЫНА	с. 7.
«ПРОЗА»: гістарычнае апавяданне «Пара! Пара!» Валерыя КАЗАКОВА	с. 8-9.
«САТЫРЫКОН»: «Класіка з кутасікамі» Тодара БРОХВІЧА	с. 10.
«ПЕРАКЛАДЫ»: вершы вальнскіх паэтаў	с. 11.
«ПАМЯЦЬ»: Угодкі генацыду	с. 12.
«ДЭБЮТ»: «скрыпторый» Мікалая ПЛАВІНСКАГА і Насці СІДОРКА	с. 13.
«КРЫТЫКА»: рэцэнзіі на кнігі Лявона Валасюка і Сержука Сысас	с. 14.
«ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА»: Анатоль ТРАФІМЧЫК пра турму і творчасць Якуба КОЛАСА	с. 15.
«ГУТАРКА»: у «Вольнай студыі» Міхаса СКОБЛЫ — Іван ДРАЧ	с. 16.

ЛІТКАЛЯНДАР

БЕЛАРУСКІЯ ПІСЬМЕННІКІ: ВЯРТАННЕ Ў КАЗКУ

Сёлета распачалася праца над фотапраектам «Беларускі фальклор», скіраваным на прапаганду традыцыйнай культуры ды сучаснай літаратуры і прымеркаваным да 80-гадовага юбілею Саюза беларускіх пісьменнікаў. Паводле задуманага, беларускія пісьменнікі пераўвасабляюцца ў персанажаў народных міфаў, казак і легенд — і сустракаюцца з чытачамі-гледачамі на старонках адмысловага календара. Пра асаблівасці гэтай творчай ініцыятывы, распачатай Саюзам беларускіх пісьменнікаў пры падтрымцы грамадскай культурніцкай кампаніі «Будзьма», распавядае яе каардынатар і ўдзельніца — паэтэса Ірына Хадарэнка.

«Міфалагічна-літаратурны» стоп-кадр: Анатоль Вярцінскі і Ірына Хадарэнка

— *Спадарыня Ірына, на якой стадыі цяпер знаходзіцца праект? Колькі вобразаў яшчэ засталася стварыць?*

Ірына Хадарэнка: — На дадзены момант фотамастаком Валерыем Дубоўскім у супрацы з нашымі «мадэлямі» выканана большасць тэматычных сюжэтаў. Беларускія пісьменнікі сфатаграфаваліся ў вобразах Лёлі, Бая, Давіка, Лазніка, Бордзі, Русалкі, Цёці, Жышчэня. У бліжэйшых планах засталіся Лесавік, Жыжаль, Зюзя і чэрці, якіх, хутчэй за ўсё, будзе двое. Таксама ў праект быў сплантаны інтэграваны Вадзянік, якога цудоўна ўвасобіў Максім Клімковіч падчас карыснай працы па ачышчэнні сажалкі. Увогуле, праект мае высокі ўзровень імправізацыі, таму некаторыя рэчы даводзіцца змяняць ужо непасрэдна падчас ажыццяўлення здымачнага працэсу.

— *Як старэйшыя літаратары паставіліся да прапановы зрабіцца міфалагічнымі персанажамі? Можна, прыгадаеце якія-небудзь цікавыя (казусныя) эпизоды, што здараліся ў часе працы?*

І. Х.: — Нашыя літаратары (між іншым, незалежна ад уз-

росту) часам рэагавалі трохі скептычна і нават спрабавалі далікатна пераадрасваць гэтую фотамісію камусьці іншаму. Аднак пасля абгрунтаванага раскрыцця ўсіх нюансаў і выяўлення мэтазгоднасці ідэі — сумневы зніклі і працягнуўся пэўны імплэт.

Цікавых момантаў падчас працы, вядома, хапала. Напрыклад, паездка на Лагойшчыну з Анатолем Вярцінскім, каб зняць яго ў ролі Жышчэня, адбылася якраз у перыяд актыўнага збору збожжа. І менавіта ў гэты дзень абранае для здымак наваколле павінен быў наведаць губернатар вобласці спадар Батура. Таму побач з намі двойчы спыняліся аўтамабілі супрацоўнікаў гаспадаркі, якія з відавочным хваляваннем пытаўся, хто мы і што мы робім на полі. Але пасля адпаведных тлумачэнняў нам шчыра зычылі ўсялякіх поспехаў...

Было даволі весела і калі мне самой давалося ўвасабляцца ў вобраз Русалкі. Здымкі вяліся ў парку ля берага Свіслачы. Вось вылажу я з рэчкі, а на ўзгорку ўжо стаяць здзіўленыя падлеткі з акругленымі вачыма, адзін з якіх крычыць: «Глядзіце! Русалка!». «Прызналі, — засведчыў

фатограф, — значыць, вобраз атрымаўся».

— *Якім будзе календар? Акрамя ўласна фотавыяваўці будзе прысутнічаць тэкставы частка? Можна — аўтарскі тэкст беларускіх літаратараў?*

І. Х.: — Гэта перш за ўсё візуальна-фатаграфічны праект. Яго далейшае развіццё яшчэ вызначаецца. Гэта можа быць не толькі каляровы календар, але і паштоўкі, плакаты, штосьці яшчэ... Калі ж разглядаць магчымасць падрыхтоўкі календарнага макета, канешне, прадугледжваецца, што там неабходна прадставіць не толькі кароткую інфармацыю пра нашых нацыянальных міфалагічных персанажаў на беларускай і англійскай мовах, але і цытаты з твораў кожнага з удзельнікаў, бо менавіта пісьменнікі паводле роду сваёй дзейнасці найбольш шчыльна знітаваныя з казачна-міфалагічнай сферай.

— *Ці арыентаваліся Вы на падобныя «каляндарныя» праекты?*

І. Х.: — Аніякага эпатажу, постамадэрнісцкай грэшавасці і псеўдагламуру мы рабіць не будзем. Наша мэта заключалася

не ў стварэнні нейкага маскарднага шэрага архаічных істотаў, а ў першую чаргу ў прэзентацыі асоб пісьменнікаў, адлюстраванні прыгажосці іх унутранага свету скрозь прызму казачнага ўвасаблення. Таксама хацелася прадэманстраваць і некаторую разнастайнасць — прынамсі ў тым, што ўдзельнікамі сталі пісьменнікі розных пакаленняў, розных тэматычна-жанравых накірункаў. І, бясспрэчна, істотны момант прысутнічае ў тым, каб вобраз быў натуральным, а не штучным, каб ён адпавядаў літаратару не толькі вонкава, але і меў некаторыя карэляцыі з характарам ягонай творчасці.

— *Які міфалагічны вобраз Вам асабіста даспадобы і чаму?*

І. Х.: — Мяне ўвогуле цікавіць міфалогія як культурны феномен. Мушу зазначыць, што гэта надзвычай захапляльны і, на жаль, не ў поўнай ступені асэнсаваны намі скарб вуснай народнай творчасці, на які трэба звярнуць увагу кожнаму чалавеку. Беларуская міфалагічная прастора досыць багатая, і таму тут складана вылучыць толькі адзін персанаж. Усе яны паводле свайму цікавыя і адметныя, нават

калі маюць адмоўны характар. Асабіста мне вельмі падабаецца актуальная цяпер ідэя прасоўваць вобраз цмока ў якасці аднаго з нашых нацыянальных сімвалаў. У мяне дома нават маецца невялікая калекцыя разнастайных цмокаў з розных краін. Фактычна «раскрутка» таго ці іншага казачнага персанажа можа не толькі садзейнічаць прыцягненню ўвагі да айчынных культурных здабыткаў, але і прыносіць прыбытак. Вось глядзіце: мы звычайна любім атаясамліваць Беларусь з бусламі і зубрамі. Але буслоў ужо даўно «запатэнтаваў» Эльзас, і калі вам давядзецца наведаць Страсбург, там можна пабачыць мноства адпаведных сувеніраў. На зуброў актыўна прэтэндуюць палякі. Апошнія, дарэчы, разгарнулі цэлы бізнэс на падставе легенды пра кракаўскага цмока. А мы хіба горшыя? Нашы цмокі таксама заслугоўваюць увагі і ўсеагульнага прызнання. Дый не толькі яны!

Беларуская міфалогія, як і літаратура, вартыя таго, каб іх больш актыўна папулярызаваць, у тым ліку і пры дапамозе найноўшых крэатыўных тэхналогій.

Анатоль ІВАШЧАНКА

▶ ЛІТКІРМАШ

ГЁТЭБОРГ-2012

Напрыканцы верасня ў шведскім Гётэборгу прайшоў найбуйнейшы ў Скандынавіі кніжны кірмаш, які праводзіцца ад 1985 года. Сёлета ён меў сваёй галоўнай тэмай літаратуру Скандынаўскіх краін, бо акурат у 2012-м спаўняецца 60 гадоў з дня заснавання Паўночнай Рады, рэгіянальнай арганізацыі супрацоўніцтва Даніі, Ісландыі, Нарвегіі, Фінляндыі і Швецыі, і 50 гадоў з моманту заснавання прэстыжнай Літаратурнай прэміі Паўночнай Рады, галоўнага партнёра Гётэборгскага кніжнага кірмаша.

Удзел у сёлетніх сустрэчах у Гётэборгу ўзялі 60 замежных пісьменнікаў і 100 шведскіх, былі сярод іх і беларускія літаратары. Нашу краіну прадставілі сябры Саюза беларускіх пісьменнікаў Дзмітры Плакс (які ўжо працягнуў час жыць у Стакгольме), а таксама Юля Цімафеева і Анка Упала.

На беларускай сцэне Юля Цімафеева і Дзмітры Плакс

Для Юлі Цімафеевай гэта першая вандроўка ў Гётэборг. Тым не менш, пісьменніца ўзяла ўдзел і перамагла ў адкрытым паэтычным слэме. «Гэта быў мой першы досвед удзелу ў кніжным кірмашы такога ўзроўню, — адзначыла Юля. — Таму практычна ўсё было ў навінку. Вялізная колькасць самых разнастайных кніг наўкола, самых розных пісьменнікаў... Па-мойму, кожную хвіліну ва ўсіх кутках кірмаша праходзіла не менш за паўсотні самых розных мерапрыемстваў, з якіх кожны аматар літаратуры мог бы выбраць нешта сваё. Аўтаркі любоўных раманаў, закінуўшы

нага за нагу, распавядалі пра тое, дзе яны чэрпаюць сваё натхненне. Дзіцячыя ілюстратары перад сваімі маленькімі прыхільнікамі стваралі цікавыя вобразы герояў проста ў «жывым эфіры», а іх малюнкi дэманстраваліся на экранах. Праваабарончыя арганізацыі і валанцёры спрабавалі данесці да гётэборжцаў інфармацыю пра тэма праблемы, з якімі штодня сутыкаюцца жыхары краінаў Блізкага Ўсходу і Афрыкі. І ўсё наўкола віруе, жыве. Асабліва мяне здзівіў склад наведнікаў кірмаша. Большасць з іх мілія бабулі і дзядулі, таксама шмат бацькоў з маленькімі дзецьмі, хаця моладзі таксама было даволі шмат».

Анка Упала так пракаментавала свой удзел: «Гэта добрая загартоўка для аўтара. Наведнікі не стаяць на месцы, людзі прыходзяць купіць кнігі сабе і дзецям, паслухаць выступы любімых пісьменнікаў, узяць у іх аўтографы... Сцэн і залаў, дзе адначасова адбываюцца розныя прэзентацыі, гутаркі і семінары, вельмі шмат. Таму трымаць увагу наведнікаў складана, асабліва калі ты неведомы ў Швецыі аўтар і, да таго ж, іншомоўны. І ўсё ж, мне падаецца, нашыя выступы прайшлі даволі ўдала. Аўдыторыя была нешматлікая,

але цёплая і ўважлівая, ніхто, здаецца, не збег... Дарчы, навіта на нашым стэндзе прэзентаваў сваю новую кнігу вядомы шведскі празаік Мікаэль Ніемі. Ягоны бэстсэлер «Папулярная музыка з Вітуль» перакладзены і на беларускую. Паўдзельнічаў у імпрэзах на беларускім стэндзе і амбасадар Стэфан Эрыксан. З кніжнага кірмаша я з'ехала з дзіцячымі кніжкамi, якія купіла для свайго трохгадовага пляменніка. Яны па-шведску, але ў іх вельмі прыгожыя і зразумелыя ілюстрацыі. Можна, калі-небудзь ён зацікавіцца замежнымi мовамі...».

▶ САЮЗ

ШКОЛА МАЛАДЫХ ЛІТАРАТАРАЎ

3 кастрычніка адбылася арганізацыйная сустрэча выкладчыкаў і навучэнцаў Школы маладых літаратараў пры Саюзе беларускіх пісьменнікаў.

Як расказалі старшыня СБП Барыс Пятровіч і яго намеснік Эдуард Акулін, Школа будзе працаваць пятам васьмі месяцаў. Навучэнцы змогуць наведваць лекцыі спецыялістаў па тэорыі літаратуры, паэтыцы, прозе, драматургіі, кіно ды інш. У групах пройдуць асобныя семінарскія заняткі, на якіх маладыя аўтары будуць разбіраць і ацэньваць

свае і чужыя творы разам з куратарамі.

Восці практычныя семінары па прозе і эсэістыцы будуць першы намеснік старшыні СБП Алесь Пашкевіч і Валянцін Акудовіч, паэты і перакладчыкаў паэзіі будуць «курывраваць» Уладзімір Някляеў і Андрэй Хадановіч.

СБП папярэдне правёў літаратурны конкурс «Экслібрыс». Удзел у конкурсе прынялі больш за сто маладых паэтаў і празаікаў. Журы з дзевяці чалавек вызначыла пераможцаў, якім і было прапанавана ўзяць удзел у Школе маладых літаратараў.

Цягам васьмі месяцаў яны будуць наведваць агульныя тэарэтычныя лекцыі і кожны ў сваім

аддзяленні спасцігаць творчую навуку. Тэорыю будучым пісьменнікам запрасілі выкладаць прафесараў Вячаслава Рагойшу, Пятра Васючэнка, Сяргея Кавалёва, Арсена Ліса, Ірыну Шаўлякову ды іншых знаных адмыслоўцаў літаратуразнаўства.

Першыя заняткі ў Школе маладых літаратараў прайшлі 10-га кастрычніка. Пятро Васючэнка прачытаў лекцыю па тэорыі прозы, а майстар-клас правёў Алесь Разанаў.

Праз восем месяцаў творы першых навучэнцаў Школы маладых літаратараў складуць выпускную кнігу, а яе аўтары атрымаюць адпаведныя сертыфікаты.

ЮБІЛЕЙ ЦВЯТАЕВАЙ

9 кастрычніка ў Магілёўскай гарадской бібліятэцы адбылася літаратурна-музычная вечарына «Букет Марыніных вершаў», прысвечаная 120-годдзю з дня нараджэння Марыны Цвятаевай.

Шматлікія прысутныя паслухалі аповед пра жыццёвыя шляхі вядомай рускай паэтэсы. Гучалі вершы М. Цвятаевай у выкананні ўдзельнікаў народнага тэатра Палаца культуры вобласці. Свае вершы прачыталі

паэты Надзея Палубінская і Леанід Сідараў. Гучала музыка і песні на вершы М. Цвятаевай у выкананні народнага канцэртнага ансамбля гітарыстаў «Аквілон» і салісткі Русланы Уласавай.

У вечарыне прыняў удзел паэт і кампазітар, старшыня Магілёўскага аддзялення СБП Мікола Яцкоў, які спецыяльна да гэтай юбілейнай даты выпусціў зборнік «В огромном городе моём» з песнямі на вершы Марыны Цвятаевай і зрабіў прэзентацыю гэтай кнігі. У выкананні Міколы і Алы Яцковых гэтыя песні і прагучалі на вечарыне.

рускай літаратурнай перыёдыцы. Выйшлі зборнікі паэзіі «Вернасьць», «Трывожуся за белы свет».

З 2004 года Мікалай Іванавіч, доктар філалагічных навук, прафесар, загадваў кафедрай беларускага літаратуразнаўства Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С.Пушкіна.

Апошнім часам Мікалай Мішчанчук выступаў з літаратурнакрытычнымі артыкуламі. У жнівеньскім выпуску «Літаратурнай Беларусі» выйшаў яго артыкул «Людзям на дабро» пра кнігу берасцейскага аўтара Міколы Сянкевіча «Незваротны шлях».

Выказваем шчырыя спачуванні родным і блізім Мікалая Іванавіча.

Вечная памяць!

Прэсавая служба СБП

▶ ЛІСТАПАДАЎСКІЯ ЮБІЛЯРЫ

У наступным месяцы адзначаюць юбілей сябры Саюза беларускіх пісьменнікаў:

02.11.1932 — Мікалай Іванавіч Дзелянкоўскі (Дубровін)
04.11.1967 — Андрэй Фёдаравіч Гуцаў
11.11.1942 — Уладзімір Аляксандравіч Яварыўскі
14.11.1952 — Алёна Адамаўна Котова
20.11.1947 — Галіна Мікалаеўна Дашкевіч
27.11.1947 — Анатоль Кірылавіч Цітоў
28.11.1947 — Таццяна Іванаўна Гарэлікава
29.11.1947 — Соф'я Мікалаеўна Шах
Жадаем усім радасці, натхнення і дабрабыту!

▶ MEMORIA

ВЕЧНАЯ ПАМЯЦЬ

Спачыў у вечнасці Мікалай Іванавіч Мішчанчук, паэт, перакладчык, літаратуразнаўца, сябар ГА «Саюз беларускіх пісьменнікаў».

Мікалай Іванавіч нарадзіўся 26 кастрычніка 1939 года на прыіску Майск Мазанаўскага раёна Амурскай вобласці. Выступаў у друку пачаў з вершамі. Першы верш «Метал» быў апублікаваны ў 1962 годзе ў часопісе «Бярозка». Асобныя вершы і падборкі друкаваліся ў бела-

▶ ВЕРШЫ

КЛАСІКА З КУТАСІКАМІ

З ПАДРУЧНІКА ПА ІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

перанісаў Тодар БРОХВІЧ

Мужык

Эх, была калісь часіна:
Мудрых класікаў рука
Апявала селяніна,
Апявала мужыка:
І дурны ён, як варона,
Чалавек ён, хоць мужык!
Прыйдзе час, дастане трона
І жыцця пазнае шук!
Будзе панам-уладарам,
Сцвердзіць Край на цэлы свет!
То была пазтаў мара,
Іх пачэсны запавет...
Не ў лапцях арэ загоны
Сёння вечны той мужык,
Толькі ў думках ад вароны
Адставаць ён не прывык.
Як калісьці пан багаты
Быў яму жыцця стырном,
Так і ўсяж, хоць чорт вусаты,
Хоць карузік пад багном,
Яму трэба моцны тата —
Моцны тата з бізуном!

22.03.2006

Над ёю Замак, як магерка,
заўжды трымае небакрай,
хоць слаўны час, хоць паняверка,
І шэпча сам сабе: «Трывай!»

Трывай, як продкі, паціхутку
перамаглі крыжацкі зброд,
Герой быў,
хоць не ў Навагрудку, —
таемна-змрочны Валенрод,

Тады ж і мужняя Гражына
паганьбіць не дала свой край...», —
«Ды ўжо тут іншая айчына
і новы час тут, выбачай!..

Ад гістарычных аналогій
карысці сёння нам няма:
даўно збылі мы лад убогі
і след крыжацкага ярма.

І ўжо даўно тут край свабодны,
і сам народ тут гаспадар,
і князь нам быццам бацька родны...», —
нясецца гучны голас хмар.

22.03.2006

Маўкліва Замак пазірае
на хмар дзівацкі выкрунтас:
«Ну-ну, вас шмат тут пралятае,
ды вецер дзьме — і няма ўжо вас...»...

І Замак, мёртва ўрослы ў глебу,
дзе пачынае памяць род,
«Трывай!..», — шаптаў сабе і небу,
як годны рыцар Валенрод.

26.03.2006

Песня пра зубра

(ўдакладненне дарвінізму)

Малпы радасна скакалі
у трапічных гушчах,
бо да шчырых беларусаў
на дрыгвах і ў пушчах

аніякіх дачыненняў
адылі не маюць,
хоць бы Дарвіна чытаюць,
хоць і не чытаюць.

Першапродак беларусаў,
як даўно вядома,
быў ці то вужака хітры
ці мядзведзь-нязломак,

22.03.2006

быў яшчэ, як нам даводзіў
Мікалай Гусоўскі,
ў генафондзе беларускім
пачатак зуброўскі.

Толькі той зубрыны статак
у эпосе новай

стаўся рэдкім, экзатычным,
і цяпер асновай

тут слімак, які ў істоце
ўсё ператрывае,
прыме форму, хто якую
яму загадае,

любіць цёплае балотца,
сам з яго ж і ўзяўся...
Так што Дарвін пра народ наш
моцна памыляўся:

ён ніколі ўласнай долі
не перапартачыць,
як слімачых ідэалаў
не пераслімачыць.

26.03.2006

Гутарка старога дзеда пра сабак і слімакоў

(урывак з невядомага ананімнага верша)

...Жыве айчыны дух свабодны!...
А тут я бачыў праз вякі,
як занялі ландшафт прыродны
на ўсім абшары слімакі.

Слімак цяпер у генафондзе
сваю выкрывае мадэль,
і рэй вядзе ў тым слаўным родзе
не нейкі блазан-курдупель.

І нам патрэбна ганарыцца,
што новы вырастае звер,
як найхутчэй аслімачыцца,
задача кожнага цяпер.

Не трэба у Еўропу віза,
ёсць піва, танныя харчы
і мілья сэрцу тэлевізар,
што брэша зранку да начы,

як той сабака — зух лядачы,
дый любяць слімакі той брэх:
ён дух гартуе ўсёслімачы,
і то не лічыцца за грэх.

Скуль жа ўзяліся адшчапенцы,
што не зваліся праз вякі?
Не патачылі іхніх сэрцаў
сабачай песняй слімакі.

Як так магло вабшчэ зрабіцца,
што ў чудны слімачыны рай
яны не хочучь улучыцца —
і свой шукаюць небакрай?

Куды ідуць яны кагалам,
псууюць у горадзе пейзаж?
Яны слімачым ідэалам
абраза поўная, заўваж...

За гэта трэба ў каталажску
саджаць свавольных забіяк!
А я скажу ўрачыста й ваяжа:
«Я буду жыць, бо я слімак!»...
(На гэтым рукапіс абрываецца).

27.03.2006

Аліндарка

Ён нарадзіўся з кепскім знакам,
І каб наогул лёс не звёў,
Запанавала небаракам
Пытанне ўласных каранёў.
За гэта ён дастаў астрогу
І зразумеў: каб вольным быць,
Патрэбна ўжо не так і многа:
Паперку — метрыку здабыць!
А значыць, трэба да начальства,
Каб радавод, як ёсць, прызнаць!
Аднак штаноў няма, бо з малства
Паспеў з усіх павырастаць.
Айчымы дае хлапчыне порткі,
Валёнкі з грубкі дастае...
Але якаясьць песня з форткі
Ляціць і справу ўсю псуе:
«Што ў та робіцца на плошчы
на вясновым на вятры?
Джынсы сінія на мошчы
нацягнуў і дзед стары!..».

Глядзіць з акенца Аліндарка:
А там народ на пляч ідзе,
І кожны рухаецца шпарка
У той паважнай грамадзе.
Ды, ё маё, што ў іх на ср...цы?!
Ну кожны ў джынсах, як адзін,
І ўсе ідуць, каб людзьмі звацца
І метрыку сабе здабыць!
Штаны ж не нашага фасону —
Нябось, Амерыкі тут знак,
Што без ніякага пардону
На свой капыл нас кроіць так.
Нядоўга думаў Аліндарка,
Хто ён — шпіён ці патрыёт, —
Бо прападала гаспадарка
Праз той няўцяжмы закалот.
Айчымы, хоць быў яму няродны,
Ды Аліндарку спагадаў.
І атрануўся хлопец модна
І сам на пляч пашибаваў.
А там! А там! Авоі! Авоі!
Пануе джынсавы настрой!
«Дык сапсуецца ж хлопец ваш, —
Айчыму кажучь грамадзяне, —
Пакуль той джынсавы кірмаш...
Пакуль ён метрыкі дастане!»...

30.03.2006

Босыя на вогнішчы

А ёй, навошта ж нас разулі!
Няма ні ботаў, ні кашулі,
І хата, глянё, адно гнілішча,
І грады — бруд ды папалішча.
Куды ісці, за што ўчапіцца,
Ды каб жа зноў не памыліцца?!
Але аснова ўсіх асноў —
Суровы крок бальшавікоў!..
Ідуць да зор яны ў прастору,
Ад іх шалёнага напору
Няма, разутым, нам ратунку,
Мы ж Беларусь нясем у клунку.
Але ж з яго нам толькі мукі!
Каму дамо — ў якія рукі?..
Ідзем, крычаць адны, ў Еўропу!
Другія тнуць: Еўропу ў жо...!
А тут прыемны дрэнк акоў —
Суровы крок бальшавікоў!
Парадак жорсткі нам ратунак,
Дык аддамо ім гэты клунак!
Бо на халеру тыя боты?
Глуздам ад іх адны турботы!
Мы ж будзьма дружэна, анягож,
У шчасце крочыць басанож!

30.03.2006

Інтэрмедыя

(фрагмент батлейкі)

Вясліцца сёння чэлядзь —
Кірмашовы дзень гудзе,
Сонца, глянё, як блін той, дзеляць
У паважнай грамадзе.
Інтэрмедыя на рынку
Разгулялася як раз...
Ну-ка, даць мне цэлы блінку!
Шле цар Ірад свой указ.
Зараз-зараз, мой царочку,
Падпілінуем той мамэнт —
Цэлы блін з'ясі! Кіёчку
Ўсе дастаюць на дэсерт!..
Ох, і смешная прыгода
У вясновы дзень гула!
Сонца скрала непагода
З кірмашовага стала!

Васількі

Нябёсаў сінь цячэ з-за бору,
і тчэ, забыўшыся, рука
замест капусты, як узору,
цвяток радзімы васілька...
Яго збіралі інсургенты
ў палях айчыны для красы,
каб дарагія кампаненты
заткаць у цуда-паясы...
Дый нам не трэба тое цуда —
нашто яно? Капуста ёсць!
«І хопіць з нас яе пакуда», —
казаў галоўны ягамосць.
І ў цэлым поле папсавана
тым пустазеллем праз вякі!
Было ж і прагаласавана:
скасіць усюды васількі!
І насадзіць наўкруг капусты —
з яе карысць грамадству ёсць,
а ад красы — адны распусты,
казаў галоўны ягамосць.
І так змаганне павялося,
каб васількі з зямлі прыбраць,
адно ніяк не задалося —
нябёсы перафарбавачь!

Гражына

Да Навагрудка мчыць фурманка,
Прад ёй вясновыя гракі.
Гара, як годная шляхцянка,
глядзіць удалеч з-пад рукі.

▶ СКРЫПТОРЫЙ

ПОЎНЫ КЕЛІХ

Мікалай ПЛАВІНСКІ

На магіле Максіма Танка

Паўрасталі ў пясок камяні
На магілах тваіх сваякоў,
Заліваюць святлом прамяні
Бэлыкі двух велічэзных крыжоў.

Ты спачыў назаўжды — у зямлі,
Што тваёю Радзімай была,
Дзе пад кроплямі вашай крыві
Беларусь незаўважна расла.

Але час той даўно адышоў,
Супынілася краю жыццё.
Пад нагледам старых валуноў
Вы, яе песняры, лежыце.

А крыжы на магіле тваёй,
Як для нас напамінак адно —
Аб Заходняй, Табе дарагой,
І Усходняй, мінулае даўно.

Жнівень 2012

***

Для Н.

Туманы, ліхтары і таксі
Ў надыходзячым восеньскім золку
Ты мяне узгадаць не прасі
Паслязаўтрашнім надвячоркам.

Бо яшчэ не было нас тады
На парозе пярэстай завеі.
Толькі я, а яшчэ толькі Ты
І такія чужыя надзеі.

А цяпер Ты сядзеш бліжэй,
Нам спяшацца нікуды не трэба,
На стале астыае глінтвейн,
А за вокнамі — неба.

***

Вясновы снег
Дзівосна недарэчны,
Як часу бег,
Якому мы пярэчым,
Турботаў мех,
Што прыціскае плечы,

Як першы грэх,
Адвечны чалавечы.

***

Фары начных машын —
Як зоры далёкіх сусветаў.
Чаму, шэрых вуліц сын,
Раней ты не думаў аб гэтым?

Чаму не зважаў ты на іх
У пошуках годнае мэты?
Мо проста ад зорак чужых
Ніколі не быў ты сагрэты?

***

Ці то настрой, нібы надвор'е,
Ці то надвор'е, як настрой,
Бо не сустрэць цябе мне болей
Зімовае мінскае вясной.

Пад красавіцкім мокрым снегам
Блукаць да рання аднаму,
Але зрабіць нічога з небам
Я ў адзіноце не змагу.

Хіба ж цяпер вясны не будзе?!
Ўсё з-за цябе і з-за мяне.
А зацяршаныя людзі
Дарэмна скардзяцца на снег.

***

Астраномы спрачаюцца аб тым,
Як узнік сусвет.
Дзіўныя людзі, хіба гэта не зразумела?
Усё вельмі проста.
Каб зразумець,
трэба толькі сядзець у восеньскай

кавярні

з кубачкам кавы,
і каб Яна сядзела насупраць, глядзела
ў акно

і, нечакана, зірнула на цябе.
І менавіта ў гэты момант
можна нарадзіцца сусвет,
неабсяжны і непазнавальны
ні для якіх астраномаў.
А можа і не нарадзіцца...

***

Табе так хочацца Калядаў,

Каб ззялі свечкі на вакне,
І каб сняжок пад вечар падаў
Павольна, ціха, як у сне.

У сне салодкім і чароўным,
Дзе мары збудуцца — усе,
Дзе твой анёл у строі модным
Куфэрак шчасця прынясе.

***

Бачыш гэты пусты келіх
з глыбокай расколінай?
Гэта я.
Напоўні яго сабой!
Напоўні сваімі марамі і жаданнямі,
сваім сумам і слязьмі,
усім, чым ты ёсць!
І тады келіх зноў зазьяе на сонцы
рознакаляровымі промнямі,
такімі ж зіхоткімі, як Ты!
А расколіна няхай застаецца.
Яна будзе напамінам,
аб тым, што келіх
заўжды мусіць быць поўным!

***

Дзякуй Табе!
Першай,
што, адкрыла таямніцу
для мяне,

які даўно пакаштаваў
амаль усё.

Дзякуй за рыфму і рытм
і за тое, што іх няма і не будзе,
бо ў вершы рытму няма
і не можа быць.
Бо ён арытмія,
бо ён асфэксія,
бо ён смерць...
І ён жыццё,
а жыццё не ёсць рытмам,
не ёсць праўдай, не ёсць вершам.
Яно — проста жыццё.
Таму дзякуй за жыццё!
І за смерць... усіх былых жыццяў.

***

Восень распачнецца не з дажджоў
І не з лістападавай завеі,
Бо схавана ў вальном тумане
Жоўтыя кляновыя паветы.

Золкім ветрам вулкая прабяжыць,
Стукне ў шыбу возыкам каштана,
Кропляй у павуце заімжыць,
Зробіцца адзінае жаданай.

Ты яе дадому запрашай,
Прапануй віна альбо гарбаты.
На настрой яе не наракай
І забудзься на былыя страты.

ПЕСНЯ БУДЗЕ...

Насця СІДОРКА

Ікона

Бы сонца-зніч, што асвятляе шлях,
Бы сонца-ўсход, што просіцца ў нябёсы,
У вечнасці, нібыта ў прамянях,
У вечнасці, як ранкам травы ў росах...

Ёй з неўміручасці да нас ісіці
Матуляю з пнячотаю заўсёднай,
Дачкою, што ў сваім зямным жыцці
Зрабіла столькі, як ніхто з князёўнаў...

У шчасці і горы будзем памятаць
Спакойны поступ, позірк сіні-сіні
І на калені не забудзем стаць
Перад святой іконай Еўфрасінні.

Чаканне

Старая хата ў аканіцах сініх.
Шарэюць вокны, мытыя даўно.
Шаснаццаць год чакала маці сына,
Забранага афганскаю вайной.

Ад ветру хусткай ахінала плечы,
Выходзіла на сцежку кожны дзень.

Як заўважала постаці сустрэчных,
Уздрыгвала: мо гэта сынаў цень?

Чакала летам, сумнаю зімою,
Чакала ў спёкі час, у дождж і снег.
Чакала — вось-вось прыйдзе ён дадому,
І зноў пачуецца юначы смех.

Дзе ж ён цяпер? І з кім? Мо адзінокі?
Дзе сын яе, сыночак дарагі?
Сустрэць бы зноўку позірк сінявокі,
Іскрысты, як блакітны сцяг ракі.

З-за плота вызіраюць рэшткі саду.
Яе няма... Няма каму чакаць...
Але, бы людзі, памятае хата —
Па маці і сыну будзе сумаваць.

Сонечны шлях

Першы ранішні промень скаціўся з нябёс
І пабег па высокіх дамах.
Асвятліў непрытомны рачулкавы плёс,
Паляцеў па зялёных садах.
І траву ўскалыхнуў, і расквеціў

асфальт,

Не забытаўся ў парку старым, —
Заскакаў, заіскрыўся і кінуўся ўдаль,
Каб зрабіць сонны горад жывым.

Насця нарадзілася 13 чэрвеня 1997 года ў Брэсце. Праз два гады з бацькамі пераехала ў Жабінку, дзе жыла і закончыла дзевяты клас сярэдняй школы №3. Пераможца абласнога конкурса маладых паэтаў і празаікаў. «Сур'ёзна» пачала пісаць у пятым класе — дзякуючы настаўніцы Святлане Васільеўне Пятручык. Сваім настаўнікам паэзіі называе земляка Алеся Каско. Закончыла клас фартэпіяна ў школе мастацтваў. Добрая музыка, перакананая Насця, дае штуршок для вершаў.

Песня

Сонца ўстала маладое
Над расянаю зямлёй,
Травы, кветкі абудзіла,
Абагрэла пчолаў рой.

Залучыла ў песню лугу
Жаваронкаў званкі,
Пошум ветру, шэпт чароту,
Плэскаць срэбнае ракі.

Тая песня будзе доўга
Родны апяваць куток.
Толькі словы потым зменіць,
Новы выдыхне радок...

***

Быў надвячорак; промні веснавыя
Паволі ападалі на траву,
На стомленыя крыльцы залатыя;
Спаў матылёк, схліўшы галаву.

Ён сніў палі, што ўлетку каласяцца,
Чуў пах рамонкаў, спеўны шэпт лясоў,
Крыніцы, што паміж дубоў бруяцца,
Гаворку краю — скарб палешчуоў.

Так лёгка навакол было і проста,
Так ціха, што кружыла галаву...
Спаў матылёк, бы трапяткі

пялёстак,

Які зляцеў раптоўна на траву.

▶ ЛЕКТОРЫЙ

«ПЕСНІ ЦЯГУЧЫЯ, ПЕСНІ ПАКУТНЫЯ»

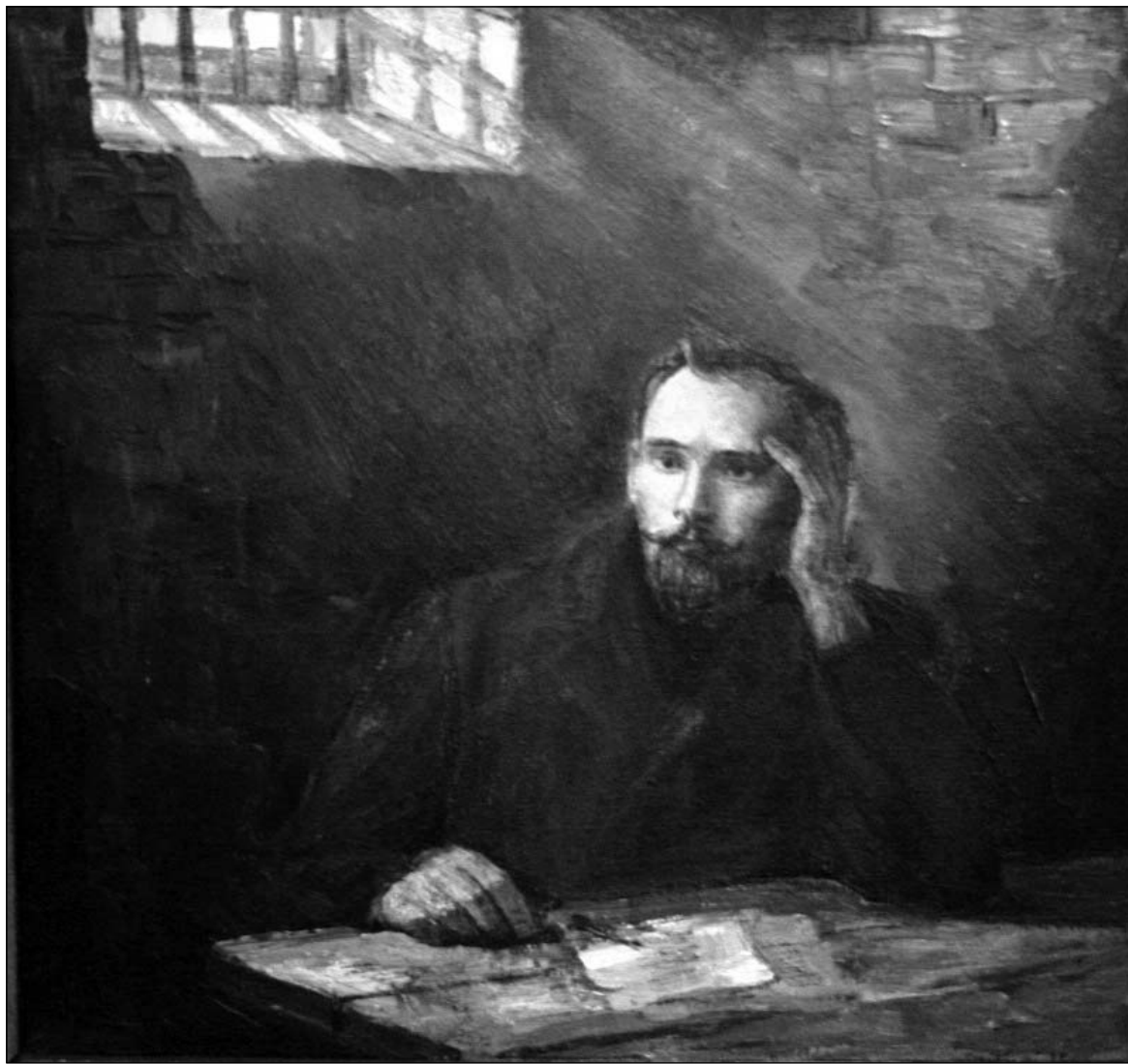
ТУРМА І ТВОРЧАСЦЬ ЯКУБА КОЛАСА

Анатоль ТРАФІМЧЫК

Спраўднай праблемай для беларускага літаратуразнаўства аказалася ацэнка творчасці Якуба Коласа турэмнага перыяду. Што праўда, не ўсёй. Паэмы — «Новая зямля» і «Сымон-музыка» — былі задуманы ў зняволенні, а трэцяя частка «Энцыклапедыі беларускага сялянства» — там напісана. Аднак не яны сталі прадметам дыскусій, а кароткія вершаваныя творы.

Акрамя зачыну дзвюх вялікіх паэм, у вязніцы былі створаны сотні вершаў — гучных, пранізлівых, шчырых... На свежых слядах літаратурнага працэсу Максім Багдановіч на самым пачатку 1911 года з адносна шырокіх ужо на той гістарычны момант шэрагаў беларускіх пісьменнікаў вылучаў толькі Янку Купалу: «Гэта бадай адзіны наш пісьменнік, каторы ідзе ўперад, вядзе нейкую ўнутраную працу, і, зрабіўшы ці мала, не супыняецца аж да гэтага часу» [Багдановіч М. Поўны збор твораў: у 3 т. Мінск: Навука і тэхніка, 1993. Т. 2: Маст. проза, пераклады, літаратурныя артыкулы, рэцэнзіі і нататкі, чарнавыя накіды. С. 186.] І хаця ў творчасці Якуба Коласа, маючы на ўвазе ў прыватнасці першы зборнік «Песні жалыць», Максім Багдановіч бачыць «якуюсь акаямеласць», адсутнасць развіцця («на працягу аж 4-х гадоў Колас не зрабіў значнага кроку ўперад і ў самых апошніх вершах паяе аб тым жа і так жа, як і ў пачатку сваёй працы») [там жа, с. 189], не варта перабольшваць гэтае абавольненне, зробленае на аснове лакалічнага аналізу, таму што насамрэч (і час гэта даказаў) у Якуба Коласа якраз тады пачалі «здацца» вершы, якія ўвайшлі ў залаты фонд беларускай літаратуры, сталі яе класікай. Дый сучасная крытыка адзначае пэўны суб'ектыўзм у той ацэнцы «Песень жалыць», падкрэсліваючы пашырэнне творчага дыяпазону і павышэнне мастацкага ўзроўню (пазней і Багдановіч падкрэсліваў сваю ацэнку).

«Праблема-тэматычны дыяпазон астражных вершаў Якуба Коласа, можа, і не вызначыўся асаблівай шырынёй, але нельга лічыць яго і празмерна вузкім, а матывы — аднастайнымі. <...> І хоць яны («вершы выразна палітычнага гучання», — устаўка ўдакладняльнай цытаты Міхаса Мушынскага мая. — А. Т.) не аказвалі непасрэднага ўплыву на развіццё беларускай літаратуры і фарміраванне грамадскай думкі дарэвалюцыйнага перыяду, іх трэба разглядаць як факт ідэйна-творчай, светапогляднай эвалюцыі Коласа-паэта», — лічыць Міхась Мушынскі [Мушынскі М. Сваіму часу і вечнасці // Колас Я. Збор твораў. У 20 т. Т. 1. Вершы (1908 — 1910) / рэд. тома М. І. Мушынскі; падрыхт. тэкстаў і камент. К. А. Казыра, Т. Р. Строевай; прадм. М.

Якуб Колас у турме. Мастак Уладзімір Сулкоўскі

І. Мушынскага; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы. Мінск: Беларус. навука, 2007. — С. 17-19], тым самым падкрэсліваючы ролю, якую адыграла турма ў духоўным станаўленні будучага класіка. Дый уплыў, пра які тут мяркую вядомы літаратуразнаўца, быў. Прычым уплыў значны. Чаго варты толькі верш «Мужык» («Я — мужык, бядак пахілы...», 1909 г.)?! Гэты твор стаў хрэстаматычным, а заключныя радкі — крылатымі, шырока цытуемымі паспалітым людям:

*Я маўчу, маўчу, трываю,
Але скоры завукаю:
«Стрэльбы, хлопчыкі, бяры!».*

За савецкім часам гэтыя радкі аналізаваліся пад вуглом марксізму-ленінізму, партыйнасці. Сёння не ў модзе марксісцкая метадалогія. Аднак, па-першае, і такі падыход мае рацыянальнае зерне, якое нельга ігнараваць, да таго ж пры разглядзе тых твораў, якія ўзнікаюць падчас папулярнасці ў соцыуме марксісцкай дактрыны. Па-другое, верш «Мужык» варты ўвагі і праз прызму іншых ідэй, у тым ліку нацыянальна-дэмакратычных, перадусім тых, якія пераважалі ў нашаніўскім асяродку. Тым больш што і першапублікацыя твора адбылася толькі 21 снежня 1917 года (па старым стылі) у выразна нацыянал-дэмакратычнай газеце «Вольная Беларусь» (толькі тры дні мінула, як быў разгананы Усебеларускі з'езд, на якім ледзь не нарадзілася — прынамсі фармальна — незалежнасць ці хаця б аўтаномія Беларусі). Паказальна, што апошні радок згаданага верша спачатку выглядаў інакш: «Бомы,

хлопчыкі, бяры!» [Знідалёкай прошласці // Вольная Беларусь, 1917, 21 снежня. С. 4]. Такое назіранне зрабіў яшчэ ў савецкі час Уладзімір Казбярुक, але даследчык (відавочна, з прычын сацыяльна-палітычнай кан'юнктуры) не пайшоў далей канстатацыі, да высноў, якія вынікаюць з заўважанага факта. А гэтае нязначнае адрозненне прынцыпова перайначвае ідэйнае гучанне твора, яго лейтматыў. Таму што бомы служаць абуджэнню. Яны — сімвал абуджэння. У дадзеным выпадку (з улікам акрэсленага тут кантэксту) — нацыянальнага. А замена бомаў на стрэльбу надавала вершу рэвалюцыйны пафас і рабіла лірычнага героя твора перш за ўсё прыхільнікам сацыяльных трансфармацый, выключваючы выразны нацыянальна-адраджэнскі момант.

Прачытаваную вышэй тэзу паважанага прафесара Міхаса Мушынскага нельга не падвергнуць пэўнай рэвізіі яшчэ і таму, што сярод дзясяткаў тых вершаў знаходзяцца і такія, якія былі ацэнены часам у якасці класічных. Галоўным тут назавём, канешне, верш «Родныя вобразы» (1908), упершыню апублікаваны ў раздзеле «3 турмы» першага паэтычнага зборніка паэта «Песні жалыць» [Т. 1, с. 539]. Вядомасць твора настолькі шырокая і значная, што ці не абсалютная большасць свядомых беларусаў змаглі б яго прачытаваць хаця б часткова. Сядзячы ў турме, Якуб Колас «бачыў і чуў» «вобразы мілья роднага краю», «смуток і радасць» лірычнага героя, і змог трансліраваць тое «бачанне і чуццё» настолькі паметна і ярка і кангеніяльна, што рэцэнцыя паэта перадалася

многім і многім яго сучаснікам, упэўнена працерабіўшы шлях у гісторыю праз гады, дзесяцігоддзі, а сёння, мінуўшы векавы юбілей «Песень жалыць», можна казаць: і праз стагоддзі — да наступных пакаленняў беларусаў, у тым ліку да нас з вамі.

*Вобразы мілья, вобразы смутныя,
Родныя вёскі і люд,
Песні цягучыя, песні пакутныя!..
Бачу і чую вас тут.*

У сувязі з апошняй штрафой у кнізе Уладзіміра Казбэрука «Якуб Колас у школе. Дапаможнік для выкладчыкаў беларускай літаратуры» знаходзім назіранне, якое падмацоўвае сказанае нам: «Спраўднае значэнне неакрэсленага «тут» стане зразумелым толькі тады, калі ўспомнім, што паэт з 15 верасня 1908 года знаходзіўся ў мінскім астразе, дзе і быў напісаны вершы «Родныя вобразы»».

Дзяцінства не адной генерацыі беларусаў, асабліва — так складалася — вяскоўцаў, праходзіла пад «акампанемент» верша «На рэчцы зімою» (1910 год), пачатак з якога пэўна незабыўны:

*Не сядзіцца ў хаце
Хлопчыку малому:
Кліча яго рэчка,
Цягнуць санкі з дому...*

Прынамсі — цяжка знайсці ў беларускай дзіцячай літаратуры больш вядомыя радкі.

Такім чынам, нават без паэмаў праблема-тэматычны дыяпазон Коласавай творчасці турэмнага перыяду, як дазваляе меркаваць шэраг прыведзеных прыкладаў (якія сталі айчыннай класікай!), даволі

шырокі. Становіцца паэта-вязня, якое расцягнулася на тры гады — з 1908 па 1911-ы, фактычна высьвеціла для яго самога ўсе колеры вясёлкі «жыцця на волі», якія Якуб Колас пераклаў на мастацкую мову паэтычных твораў. З улікам глыбіні перажыванняў і ўзроўню літаратурнага майстэрства многія паэтычныя радкі турэмнага перыяду даўно прызнаны шэдэўральнымі.

Звярніце ўвагу: менавіта з твораў турэмнага тагачаснага Якуба Коласа пачынаецца як хрэстаматычны класік; да таго біяграфічнага і — не будзе нацяжка сказаць — гістарычнага моманту такой шырынёй і — самае галоўнае — глыбіні творчага патоку не было, знакавых, этапных (прычым не толькі для самога аўтара, а перадусім для ўсёй беларускай нацыянальнай літаратуры) твораў нараджалася вобмел, нават лепшае з напісанага тады надта не выбівалася з агульнанашаніўскага літаратурнага працэсу, не становячыся ў ім знамянальным феноменам. Што й казаць, першы паэтычны зборнік — «Песні жалыць» (1910), прычым — што важна — папоўнены ў значнай меры створанай за кратамі лірыкай, — выходзіць менавіта падчас зняволення аўтара. Сімвалічна! Гэты факт сваёй важнасцю — для літаратурнага працэсу — і знакаваасцю — для аўтара — сам па сабе нідвое заўважаную крытыкам аднастайнасць кніжкі і іншыя яе недахопы.

Пагадзімся з Уладзімірам Казбэруком, які заўважыў: «Прыблізна з 1910 года ў творчасці Якуба Коласа ўсё больш прыкметна выяўляецца тэндэнцыя да шырокіх сацыяльна-грамадскіх і філасофскіх абавольненняў і вывадаў, да паглыбленага псіхалагічнага аналізу, а ў сувязі з гэтым — і да стварэння значных эпічных палатнаў. Усё больш глыбокім становіцца роздум пісьменніка, больш шырокім — кола праблем, якія прыцягваюць яго ўвагу, больш настойлівым — імкненне знайсці ў жыцці адказы на балючыя пытанні часу, больш сталым — майстэрства».

У такім святле можна меркаваць, што эвалюцыя Песняра дасягнула вышэйшай ступені мастацтва менавіта дзякуючы турэмным калізіям, якія сталі своеасаблівым генератарам крэатыўнасці. У іх кантэксте творца быў абмежаваны фізічна, але яго дух, нібы ў якасці кампенсатыва гэтага абмежавання, сублімацыйна разнявольўся, перажыванне мараў-мрой сацыяльнага плану, нацыянальнага зместу, урэшце агульначалавечага кірунку «з копурама», да мяжы нарыву, да напружанага нерва-душэўнага напяцця назапасілася і абвастрылася, выспела і закаласілася — ды знайшло адпаведнае выйсце-рэалізацыю ў эстэтыцы слова — адзіным мастацтвам, якім яшчэ ўперад выдатна авалодаў Канстанцін Міцкевіч, заявіўшы пра свой талент са старонак «Нашай долі» і «Нашай нівы».

Пачаўся найбольш плённы адрэзак творчасці велічынёй у добры тугін — ад сілы паўтара дзясятка гадоў, на які прыйшліся практычна ўсе найлепшыя творы Якуба Коласа.

